

Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları

Dr. Figen GÜNER DİLEK*

Özet: Altay Türkleri yaşadıkları bölge ve inanış biçimleriyle Türk kültürü içinde özel bir yere sahiptir. Bugün, Altay Türklerinde, Moğol ve Rus kültüründen, dininden, dilinden ve hayat tarzından izler görmek mümkündür. Her ne kadar uzun yıllar boyunca Altay Türklerinin resmî dinleri Hıristiyanlık olarak görünsede inanç dünyalarında Şamanizm daha ağırlıklı bir yere sahiptir. Bu durum Altay Türkçesinin söz varlığında da kendini gösterir. Şüphesiz “ölüm” inanış sistemleriyle doğrudan ilişkili bir kavramdır. Bundan dolayı bu incelemede de Altay Türklerinin ölüm ve ölümlle ilişkili kavramları nasıl yorumladıkları ve bunu söze nasıl aktardıkları gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm kavramı, Altay Türkleri, Şamanizm, söz varlığı

Giriş

Bir toplumun kültürel arka planını ve değerlerini bilmeden o kültür ortamında yer alan kelimeleri doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve aktarmak mümkün değildir (Condon 1998: 47). Farklı kültürleri temsil eden insanların ölüm kavramına karşı takındığı sözlü tavırlar da değişken bir görünüm sergiler. Yapılan araştırmalarda bir çok toplumda insanların ölümü doğrudan *ölüm*, *ölmek*, *ölü* gibi kelimelerle dile getirmekten kaçındığı ve dolaylı anlatımlara başvurduğu belirtilir. Bununla birlikte az sayıda da olsa ölümlle daha rahat yüzleşebilen ve ölümü daha rahat dile getiren toplumların varlığından da söz edilir (Condon 1998: 86-88). Toplumların çoğunda olduğu gibi Altay Türkleri de ölüm karşısındaki duygu ve düşüncelerini daha çok örtülü olarak ifade etmeyi yeğlemektedir.

Konu ölüm olunca, toplumun inanç sistemleri ister istemez odak noktası olmaktadır. Bilhassa Altaylılar gibi *kamlık* dinine mensup toplumlarda sözlü edebiyat yaratıcılığının çok güçlü olması sebebiyle gerçek hayat ile mitolojik hayatın değerleri, kavramları ve hatta temsilcileri ayırt edilemeyecek şekilde iç içe girmiştir. Bu iki hayat arasındaki geçişler en çok “ölüm” aracılığıyla

* Gazi Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi /ANKARA
figend@gazi.edu.tr

gerçekleşmiştir. Bu geçişler dilde de kendisini göstermiş, söz varlığındaki ölüm kavramını ifade eden kelime ve deyimler de artarak çeşitlenmiştir. Herhangi bir kültürde bir kavramı ifade etmek için kullanılan kelimelerin çeşitliliği ve niceliği, anılan kavramların o toplumdaki değerini ve önemini belirleyici bir unsurdur.

Resmî kayıtlarda Hristiyanlığa mensup olarak bilinen Altay Türklerinin hayata bakışları ve onu yorumlayışları daima bir Şamanizm süzgecinden geçmiştir. Geçmişte ve bugün misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle Hristiyanlığa bağlı olanlar olsa da inceleme gezilerimizde gördüğümüz kadarıyla Altaylıların *akcarıktaki* yani “bu dünya”daki hayatı algılayışları, yaşayış biçimleri ve günlük hayatları sıkı bir şekilde biraz Lamaizmden de izler taşıyan Şamanizmle yani onların adlandırmasıyla *Altay Can* “Altay dini” ile (Muýtuyeva-Çoçkina 1996: 206-207) örülmüştür. Bu sebeple de, Altaylıların örflerinde, âdetlerinde, çocuk yetiştirmelerinde, evlenmelerinde, ölüm ve kutlama törenlerinde *Altay Can*; rol dağıtıcı, usul öğretici ve hayatı yönlendirici bir güç olarak karşımıza çıkar.

Dinin, inanış şekillerinin yaşam pratikleri ile böylesine iç içe girdiği bir toplumun dilinde belirli bir kavramı ifade eden söz varlığını incelemek, o sistemi, toplumu anlamak ve anlatmak için önemli bir yoldur. Nitekim, çok uzun zaman önce bir dilin kelimelerinin anlam analizlerinin yapılarak aklın işleyiş şeklinin görülebileceği, kelimelerin sadece düşünceleri yansıtan araçlar olmayıp, aynı zamanda onun yaratıcısı olduğu bir çok düşünür ve dilbilimci tarafından defalarca ifade edilmiştir (Akarsu 1984: 62-64, Aksan 1987: 22-23, Condon 1998: 60-61).

Bu yazıda, sözü edilen bakış açılarından yola çıkılarak Altay Türklerinin ölümlü sözle ifade ediş biçimleri ve ölümü algılayışı ele alınmış ancak, öncelikle ölüm kavramını ifade eden sözlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ölmekle ilişkili terimler ve söz grupları üzerinde durulmuştur.

1. Ölüm Kavramıyla İlişkili Sözler

1.1. “Ceset, Cenaze, Ölü” Anlamlarını Karşılıyan Kelimeler

1.1.1. Mönkü < meñgü: Bu kelimenin temel anlamı Eski Türkçede olduğu gibi “sonsuz, ebedî” şeklindedir. Ölen kişinin cesedi *söök* şeklinde de adlandırılır, ama bunun pek doğru olmadığına, ölü beden kutsal olduğuna bu sebeple de onu *baylayıp* (kutsallaştırıp) *mönkü* şeklinde adlandırmanın daha doğru olacağına inanılır. Ayrıca “cenazeyi evden çıkarmak” anlamında *mönküzin çigar-* fiili kullanılır (Muýtuyeva- Çoçkina 1996: 139-151).

Mönkü üydeşken kiji coldıñ ortozınañ kayra burulbas. (AC, 145)

“Cenazeyi uğurlayan kişi yolun ortasından geri dönmez.”

1.1.2. Söök < süngek: söök kelimesi Eski Türkçede “kemik” anlamındaki *süngek* kelimesinden gelişmiştir. Altaycada bu kelime, “kemik; soy sop, sülâle” anlamlarında kullanılır. Burada “kemik” anlamı dolayısıyla “ölü, ceset, cenaze” anlamı gelişmiş olmalıdır.

Sööktön kelgen ulus kurgak ölönlö alastanar. (AC, 145)

“Cenazeden gelenler kuru ot ile alazlanır.”

1.1.3. Ürgülcik cajına cüreten kişi: Bu ifadenin anlamı “ebedî hayata giden kişi” şeklindedir. Ölen kişi artık bu dünyaya ait değildir, ruhuyla da bedeniyle de diğer dünyanın yani ebedî dünyanın insanıdır. Bu bakış açısıyla “ölüye” bu ad verilmiştir.

1.1.4. Konok < kon-ok < kon-ak: “misafir” anlamındaki kelime yine ölü bedeninin öbür dünyaya ait olması ve bu dünyada konuk olarak bulunması yönüyle “ölü” anlamında kullanılmıştır. Altaycada bu kelime “ölü yemeği” olarak da kullanılır.

1.2. Gömmek ile İlgili Fiiller

1.2.1. Kalgançı colgo üdeyip sal- < kal-gan-çı col-go üde-ş-i-p sal-: “son yolculuğuna uğurlamak” anlamındadır.

1.2.2. Möñkü aparıp cuu- < möñkü apar-ı-p cuu- // **Söök cuu-** (< sünğük yığ-): “gömmek” anlamına gelen bu deyimde “cenaze” anlamına gelen *möñkü* (<*bengü*) “ebedî”, kelimesi kutsallaştırılarak söylenmiş, yani doğrudan ölü, ceset gibi kelimelerden kaçınılmıştır. *Apar-*(<alıp bar-) “gö-türmek” anlamında, *cuu-* (<yığ-) ise “yığmak, toplamak” anlamındadır.

Bu deyimlerin nasıl “gömmek” anlamına geçtiğini *söök cuu-* deyiminde şöyle yorumlayabiliriz. *Söök* (<*sünğük*) “kemik” kelimesinin Altaycadaki temel anlamı, Eski Türkçede olduğu gibi “kemik” şeklindedir. Buna göre fiil, “kemik yığmak” şeklinde ifade edilir. Eski Türk inancında iskelet yani kemikler kutsaldır ve ölümden sonra bedenden geri kalan tek bölümdür. Kemikleri yok etmek hayatı, nesli yok etmektir. Onu korumak, ölüme rağmen varlığın devamıdır (Roux 1999: 134-137). Ölüm sonrasında tekrar yaşama dönüş, gömülürken “kemikleri yığmak, toplamak ve bir arada tutmak”la mümkündür.

Möñkü aparıp catkan uluska uçuragan kiji onun colun keçpes, onı ötkürüp iyer uçurlu. (AC,145)

“Cenaze götüren insanlarla karşılaşan biri onun önün yolundan geçmez, onun geçişini beklemesi gerekir.”

Söökti cuup onçozi kayra ayılga kelgilep cat. (AA, 116)

“Cenazeyi gömüp hepsi eve geri gelirler.”

Telenit uktu altaylarda kijiniñ söögin cuuza sıktajıp cat. (AA, 116-117)

“Telengit soyundan olan Altaylılarda birini gömünce ağıt yakarlar.”

1.2.3 Mönküzin ködür- < möñkü-zi-n ködür-: “cenazesini kaldırmak” anlamındadır. Burada *möñkü* kelimesi “cenaze” anlamındadır.

Kiji bojogon kiyninde, onıñ möñküzin ködürer cer beleteler. (AC,142)

“Biri öldükten sonra onun cenazesinin kaldırılacağı bir yer hazırlanır.”

1.2.4. Mönkü (söök) tut-: Mezarını hazırlamak, mezarını kazmak.

1.2.5. Mönküzine sal- < möñkü –zi- n- e sal-: Mezarına koymak.

Möñkü salatan oro belgelü dejer. (AC, 145)

“Cenazenin koyulacağı çukur işaretli olur derler.”

1.3. “ruh” Anlamına Gelen Kelimeler

Altay Türkler; ruhu hayata, canlılığa katkıda bulunan ruhlar ve ölüme geçişi sağlamakla görevli ruhlar (Baskakov 1970: 2) şeklinde tasvir ederler. “Ruh” kelimesinin kavram alanına giren terimleri de bu bakış açısından hareketle incelemek gerekir.

1.3.1. Ölüme Geçişi Sağlayan Ruhlar

1.3.1.1. Aldaçı < al-daçı: Yapı olarak “almak” fiiliyle eski bir sıfat-fiil eki olan “-daçı”dan oluşan kelimenin temel anlamı “alan, alıcı” şeklindedir. Altaycada “ölünün canını almaya gelen kötü ruh”un adıdır, insanın yeryüzündeki talihi, ömrü sona erince *sünesini* almakla ve onu öbür dünyaya götürmekle görevlidir. İslamiyette aynı görevi üstlenen “Azrail” ile “aldaçı” arasında bu yönden bir paralellik söz konusudur.

1.3.1.2. Körmös: Yaşayan Şamanlara ölen kişilerin ruhlarını uğurlamak için yardım eden ruhtur.

1.3.2. Hayatı, Canlılığı İfade Eden Ruhlar

1.3.2.1. Üzüüt: Ölmüş insanın rüzgâr şeklindeki ruhu; hayvan ve insan gibi ruhun göze görünen maddi bölümü anlamlarına gelmektedir. Roux, Mani dininde *ruh* anlamına geldiğini belirtir (1999).

1.3.2.2. Tın: Bu kelime, Altaycada Eski Türkçede olduğu gibi “can, nefes, ruh” anlamlarına gelmektedir. Bundan başka insan “hayattayken bedenden ayrılabilen ruh” anlamı da vardır.

1.3.2.3. Süne: Etimolojik olarak Moğolca kökenli olan (Baskakov, 1970: 2) *süne*, ölüm sırasında bedenden çıkan rüzgâr, hava ve buhar şeklinde bir süre ölü bedeninin yanında kaldığına inanılan insan ruhudur. Eskiden *cula* olarak da adlandırılan *süne*, bedenden uzun süre ayrılırsa insan aklını ve bilincini

yitirir, bu ayrılık süresince araya tın girerse veya körmös cula-süneyi yakalarsa ölüm gerçekleşir (Yamayeva-Şincin 1994: 299).

Körmös, tirü kijiniñ culazıñ, sünezin alıp iyze, kiji coboor, orır. (AKK,299)
“Şeytan yaşayan kişinin ruhunu alırsa o kişi hastalanır.”

1.3.2.4. Kut: Hayvan, insan ve bitkilerin hayatını destekleyen, neslin devamını, bahtını ve mutluluğunu sağlayan hayat gücüdür, ruhudur. Teleütlerde ölen kişinin ardından bir aile ferdi daha ölürse ölünün geride kalanların kutunu aldığına inanılır. Yine tarlanın bereketi azalırsa “toprak kutunu kaybetti” diye söylenir (Roux 1999: 41).

Kuttı aza alza, kut azanıñ kolına kirze kiji ölör. (AKK, 299)

“Kutu, kötü ruh alırsa ve kut kötü ruhun koluna girerse insan ölür.”

1.3.2.5. Tös: Şaman inancına göre, yerde, gökte ve yer altında bulunan ilk ebedî ruhtur. Altay Türklerinin inancına göre her insanın yaratıldığı bir tözü vardır. Bunlar her Altaylının soyuna göre *Buragan, Paktı-Kaan, Cajalğan, Bay-Ülgen, Karakuş, Kök-Mönkü* gibi adlar almaktadır (Yamayeva-Şincin 1994: 300-301).

1.4. “Öbür Dünya” Anlamına Gelen Kelimeler

Alıs cer “uzak yer”, *taam* “cehennem”, *çındık cer* “gerçek yurt”, *ada-öbököniñ ceri* “ataların yurdu”, *ol cer* “o yer”, *başka cer* “başka yer”, *öskö* Altay “başka Altay, başka yurt”, *ürgülcik cürüm* “ebedî hayat”; öbür dünyanın karşılığı olarak “yeryüzü”, Altay Türkçesinde “parlıtılı”, “güneşli” ve “huzurlu” anlamına gelen *ak-ayaz, ak-carık, aylu-kündü* Altay kelimeleriyle karşılanmaktadır.

1.5. Mezar ve Mezarla İlgili Kelimeler

Mejik, söök, oro “mezar” *mejik et-* “tabut hazırlamak”, *oro kaz-* “mezar kazmak”, *mejik-eş tut-* “mezar hazırlamak”.

1.6. Ölünün Ardından Yapılan Anma Törenleriyle İlgili Adlandırmalar

Kalğan aş: Ölünün yıldönümünde yapılan anma törenidir. Kelime anlamı “son yemek”tir. Ölü için en son anma töreni sene-i devriyesinde yapıldığı için bu isim verilmiş olmalıdır.

Konok: Ölümün yedinci gününde yapılan törenin adıdır. Tarama Sözlüğünde *ölü konukluğu* “matem yemeği” şeklinde geçmektedir (TS V 1971: 3082).

Üzüt bayramı: Ölümün 40. gününde yapılan törenin adıdır.

Koygon: Ölümünden sonra ölünün mezarına bırakılan hediye anlamındadır.

Tögü/Çaçılgı: İnanışlara göre ölen kişinin ruhu üçüncü gün eve sıcak yemek yemek için gelir, yedinci gün yatağını döşeğini silkelemek ve sıcak yemeğini yemek için gelir. Kırkıncı gün geldiğinde ise ancak öldüğünü farkederek, evdeki malını kontrol eder ve doyuncaya kadar yemeğini yiyerek döner. Bu sebeple ölümün üçüncü, yedinci ve kırkıncı günlerinde cenazeye katılan insanlar için *tögü* adı verilen koyun etinden yapılan ölü yemeği hazırlanır (Yamayeva vd. 1996: 41-42).

Türkçe Sözlükte (1988: 1135) temel anlamı “yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek” şeklinde açıklanan, başka bir deyişle “ruhun bedeni terk ettiği an” olarak tanımlanan “ölmek” fiilinin kavram alanını, bütün dillerde doğal olarak, bu dünyada kalanların yani yaşayanların ona bakışları, onu tarifleri ve ona karşı hisleri oluşturmaktadır.

2. Ölümü ve Buna Bağlı Duygu Durumlarını Sembolize Eden Fiiller

2.1. Ölüm; ruhun bedenden ayrılmasıdır ki bu çoğunlukla “ruhun yükselerek gitmesi” şeklindedir. Bu sebeple de “uçmak, yükselmek, göğe çıkmak, bedeni terk edip gitmek” anlamındaki fiiller vasıtasıyla ölüm işaret edilir.

2.1.1. öl-

Öl- fiili, Türkçenin tarihî ve modern lehçelerinde sıkça kullanılmaktadır. Ercilasun’a göre “yükselmek” anlamındaki *ör-* ve *ön-* fiilleri ile “göğe yükselen, uçan ruh” anlamındaki “öz” kelimesi; “yükselmek, havalanmak” anlamındaki farazi bir **ö-* fiiline dayandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47-48). Bu bağlamda **ö-* fiili, Altay Türkçesinde, *öl-*, *öltür-*, *öltüril-*, *öltürt-*, *öltürüş-*, *öltüreçi* “katil” şeklindeki türevleriyle temsil edilmektedir. Altay Türklerinin gelenek ve göreneklerinin anlatıldığı *Altay Can* adlı eserde ise, bu fiilin “ölmek” anlamıyla hayvanlar ve diğer canlılar için kullanıldığı, ancak insanlar için kullanılmadığı ifade edilir (Muhtuyeva-Çoçkina 1996: 140). Ayrıca bölgeden derlediğimiz metinler, konuşma dilinde de *öl-* fiilinin pek tercih edilmediğini göstermiştir (Güner Dilek: 2005).

Bu durumu “tehlikeli, ürkütücü olan, korku ve saygı duyulan bir şeyin üstü kapalı bir şekilde söylenmesi” anlamına gelen Türkiye Türkçesi dilciliğinde “örtmece, güzel adlandırma ve hüsnütahir terimleriyle karşılık bulan “evfemizm” ile de izah etmek mümkündür. Bununla birlikte Altay Türkçesiyle yazılmış çeşitli destan ve romanlarda insan için “öl-”, fiilinin ve türevlerinin (*ölüm*, *ölüp kal-*, *öltür-*, *öltüril-*, *öltürt-*, *öltürüş-*, *öltüreçi*) sıkça kullanılması da bir çelişki yaratmaktadır.

Ee, ölor cerim biler bolzom, ölöñ töjöp koyor edim dejeten cokpo. (Ç, 134)
“Öleceğim yeri bilsem, ot döşer idim, demezler miydi?”

Bis torolop ölböskö neni le cigenis.

“Açlıktan ölmek için her şeyi yedik.”

Bu sürekey caan uçurlu kerek: küçiñ le, caan la bolzo, on öştü öltürgeyiñ, sanaañla – muñ da öştüni ceñdep çigariñ. (CK, 8)

“Bu çok önemli bir iş: gücün yeterse on düşman öldüreceksin, aklınla bin düşmanı da yenersin.”

Bir nedele ötpödi, onuñ adazı ölüp kaldı. (SG, 31)

“Bir hafta geçmedi, onun babası öldü.”

2.1.2. tını çık- < tın-ı çık-

Tın “soluk; can, ruh, yaşama yetisi” ve *çık-* kelimelerinden oluşmuş bir deyimdir. Kelime anlamı “soluğu çıkmak” deyimleşmiş hâliyle “son nefesini vermek” şeklinde olup “ölmek” anlamına gelir. Altayca *tın* kelimesinin “can” anlamı dikkate alınınca *tını çık-* deyimini Türkiye Türkçesindeki “canı çıkmak” deyimini ile, “ruh” anlamı dikkate alınınca ise “ruhu teslim olmak” deyiminiyle anlam ve kuruluş mantığı açısından birebir örtüşmektedir.

2.1.3. tını üzül- < tın-ı üz-ü-l-

Bu deyimde de *tın* kelimesi yukarıdaki anlamlara gelmektedir. *Üzül-* fiilinin kelime anlamı ise “kesmek, kopmak” şeklindedir. Bu deyim “nefesin, yaşama yetisinin bedenden ayrılması” yönüyle “sesi soluğu kesilmek, ölmek” anlamına gelmektedir. Ayrıca *üzül-* fiili mecazi olarak tek başına da “ölmek” anlamını ifade eder.

2.1.4. tını soo- < tın-ı soo-

Bu deyimde de *tın* “nefes”, *soo-* fiili de “soğumak” anlamındadır. Yaşarken yani ruh ve beden birlikteyken sıcak olan nefes, ölünce *tının* ayrılıp uzaklaşmasıyla soğuyacak ve ölüm gerçekleşmiş olacaktır.

2.2. Ölüm; bedeninin yerde kalmasıdır, bu yüzden “bedenin boşalması, bedeninin yerde kalması, geride kalması, yatmak, uyumak, yerde kalmak” ifadeleri ölümü tasvir eder.

2.2.1. amırap kal- < amır-a-p + kal-

Amır “baş, rahat, huzur” güvenli; *amıra-* “dinlenmek, huzura kavuşmak”. Burada *kal-* asıl fiilin kesin olarak bittiğini ve hareketin devamının imkânsız olduğunu ifade eden bir yardımcı fiildir (Tıbıkova 1966: 31) ve “ölmek” anlamına gelen diğer birleşik fiillerde de kullanıldığı (*ölüp kal-*, *cada kal-*, *bojop kal*) görülmektedir. *Amırap kal-* fiili huzura kavuşmak anlamıyla ölmeyi işaret eder.

2.2.2. bojo- < boş-o- // bojoy ber- < boş-o-y + ber-

Yapı bakımından ilki basit, ikincisi birleşik olan bu fiillerin temel anlamı “boşalmak, boş olmak”tır. Bu fiiller “bedenin boşalması” mantığından hareketle “ölmek” anlamını kazanmıştır. Altay Türklerinin “ölmek” anlamı için en çok kullandığı fiillerdir.

Maaday maşınadañ ıgara kalıp, avariya etken cer caar türgen bazıp kelze, túbekteñ bojogon kijiniñ üstin baş platla caap saltır. (IEİ, 24)

“Maaday arabadan çıkıp, kaza yapılan yere hızla geldiğinde, felaketten dolayı ölmüş kişinin üstünü baş örtüsüyle örtmüşlerdi.”

2.2.3. cada kal- < cat-a + kal-

yat- fiili + *kal-* yardımcı fiilinden oluşmuş bir birleşik fiildir. Kelime anlamı “yatıp kalmak, yatmak” mecazi olarak “ölmek” anlamına gelmektedir.

Açu, enem Erte cada kalğanı, bayla, men onıñ uçun adama kilep turgan boldım ba? A ne kileş? (IEİ,139) “Annem Erte’nin ölmesi acı, acaba ben onun için mi babama acıyordum?”

Enem men kiçinekte cada kalğan. (TK, 74) “Annem ben küçükken öldü.”

2.3. Ölüm; yaşayanlarca bilinmeyen ve dönüşü olmayan ürkütücü ve uzak bir yere gitmektir. Bu sebeple aramızdan ayrılmak, gitmek ve oraya gitmek ifadeleri “ölmek” kavramını karşılar.

2.3.1. cogol- < cog-o-l-

Temel olarak “yok olmak, kaybolmak, bilinmeyen olmak” anlamındaki fiil mecazi olarak “ölmek” anlamını kazanmıştır.

2.3.2. (bisteñ) cüre ber-

Burada *bisteñ* “bizden”, 1. çokluk şahıs zamirinin ayrılma durum ekli çekimidir. *cüre ber-* fiilinde, *Cür-* fiilinin temel anlamı “yürümek, gitmek”, *ber-* ise, tıpkı *kal-* yardımcı fiilinde olduğu gibi hareketin bitmişliğini anlatan ve “ölmek” anlamlı fiillerde tercih edilen bir yardımcı fiildir. *bisteñ cüre bergen* “aramızdan ayrıldı, bu dünyadan ayrılıp öbür dünyaya gitti” anlamlarından dolayı “ölmek” demektir. Tuva Türkçesinde aynı yapıdaki *çorta ber-* deyimini de yine “ölmek” anlamındadır (Xertek 1975: 189).

2.3.3. Karanıñ cerine bar- < kara-nıñ cer-i-n-e bar-

Kelime anlamı “karanın yerine git-” şeklindedir. “karanın yeri” tabiri ile “karanlık” kastedilmektedir. *Bar-*, “gitmek” anlamındadır. “Karanlığa gitmek” olarak aktaracağımız bu deyim de “ölmek” fiilini, görülmeyen, bilinmeyen bir yere gitmek, meçhule gitmek olarak işaret eder. Ölümün “kara, karanlık yere gitmek” şeklinde ifade edilmesine *kara yirke kir-*, *kara yir bol-*, *kara yir yut-*,

karañgu yir evde yat- gibi deyimlerle Türkçenin tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır (Kocasavaş 1998: 92).

2.3.4. Körmös ci-

Bu deyim, *körmös* “kötü ruh, şeytan; Şamanizmde toprağın altında yaşayan ruhlar” ve *ci-* “yemek” fiilinden oluşmaktadır. *Körmös* kelimesi, Farsça “hürmüz” kelimesinden gelmektedir ve İslamiyetten önce, İran’da Zerdüşterin iyilik, hayır tanrısının adıdır (Devellioğlu 1988: 466).

Eskiden Teleñgit, Altay, Tuva ve Sayan-Altay halklarında insanlar ölüncə atları da yanlarında gömülürken, Şamanların ölüsü atlarıyla taşınıyor ama atları gömülmüyordu. Bunun sebebi de Şaman olmayan insanların öldüklerinde öbür dünyaya gitmelerine karşılık Şamanların *körmös* olarak bu dünyada kalmaları ve yaşayan Şamanlara ölümlerin ruhlarını uğurlamak için yardım etmeleridir (D’yakonova 2001: 199). Böylelikle *körmös ci-* ölümü anlatır.

Ayrıca *körmös* kelimesinin geçtiği başka ifadeler de vardır. Bu kelime, ölen kişi anlamına da gelir. Eceliyle öbür dünyaya gitmeyen içki, bıçaklama gibi ölenler için *caman körmös* tabiri kullanılır. Biri öldüğünde, onun öbür dünyadaki akrabalarının çok sevdiğine ve bayram ettiklerine inanılır. Bu durumu anlatmak için “kötü ruhlar heyecanlandı, telaşlandı” anlamına gelen *körmöstör tüymedi* deyimini kullanılır.

2.3.5. Tuska bar-// cür- < tus+ka bar-// cür-

Bu deyim şekil olarak “*tus + ka* (yönelme hâli eki) *bar-//cür-* fiillerinden kurulmuştur. Tuva Türkçesinde de *kızıl dusta-* // *kızıl dustay ber-* şeklinde mevcuttur (Xertek 1975). Temel anlamı tuza gitmek, yürümek”tir. Bu deyim Altaycada eskilere dayanan bir hikâyesi vardır. Önceleri Altay bölgesinde tuz olmadığından insanlar tuz almak için uzak yerlere gitmişler ve gidenler tuz dağının çökmesinden, açlıktan ve kötü hayat şartlarından dolayı ölmüşlerdir. Tuza gidenler geri dönmediği, öldüğü için bir süre sonra *tuska bar-//cür-* “ölmek” anlamını ifade etmeye başlamıştır (Tıdıkova 2004: 61).

Taadam tuska cüre bergen dep uulçak ayttı. (IEİ, 43)

“Küçük oğlan dedem öldü diye söyledi.”

2.3.6. Ol cer döön bar- < ol cer + döön bar- //

Ol cerge atana ber- < ol cer + ge at + (t)an + a ber-

Deyim şekil olarak *ol cer+ ge* (yönelme hâli eki) *at+(t)an+a* (zarf-fiil eki) + *ber-*” (yardımcı fiil) kuruluşundadır. *Ol cerge*’nin kelime anlamı “o yere”; *atana ber-* fiilinin ise “ata binip gitmek, gitmek”tir. Ölmek fiilini ifade etmesi, *ol cer* adlandırması ile öbür dünyanın yani öldükten sonra gidilen yerin işaret edilmesiyle mümkündür. Türkiye Türkçesinde de deyim “öbür dünyaya gitmek,

öbür dünyaya göçmek” gibi eşdeğer ifadelerini görmek mümkündür. Ayrıca Tuvacada da *attanı ber-* “ölmek” anlamına gelmektedir (Xertek 1975: 47).

2.4. Ölüm, bir zamanlar tanıdığımız bildiğimiz bir yere veya birine kavuşmak ya da onlara geri dönmektir.

2.4.1. cana ber- < can-a- ber-

Cana ber- birleşik fiilinin temel anlamı “dönmek, geri dönmek” şeklindedir. Bu fiil, Altaylıların ölüme bir “geri dönüş” olarak bakışının ifadesidir. Yine bir Sibiryaya lehçesi olan Tuvacada da aynı anlamda ve aynı yapıda “*çana ber-*” deyimini kullanılmaktadır (Xertek, 1975).

2.4.2. ada-öbökönin cerine cüre ber- < ada-öbökö- niñ cer-i-n-e cür-e ber-

ada-öbökönin ceri “ataların yeri”, *cüre ber-* “gitmek” anlamındadır. Bütün olarak “ataların olduğu yere gitmek” anlamındadır. *Ada-öbökönin ceri*, mecazi olarak “ölmüş gidilen yeri” ifade etmektedir.

2.5. Ölmek, insanoğlunun bu dünyada gerçekleştirdiği “son fiil”dir. Ünlü Alman filozofu Nietzsche, bu durumu “*Ölümün tek iyiliği bir daha olmayacak olmasıdır*” aforizmiyle yorumlamıştır.

2.5.1. Kalgançı colgo atan- < kal-gan-çı col-go at-(t)a-n-

Kalgançı col “son yol”, *atan-* “gitmek” yani “son yolculuğa gitmek, çıkmak”. Bu dünyada yani *ak-ayas*’ta herkes bir yolcudur ve son yolculuğu da öbür dünyaya yani *başka cere* yapılan yolculuktur. Bu yolculuğa çıkmış olmak, bu dünyadaki işlerin bitmesidir.

2.5.2. Tustay ber- < tus-ta-y ber-

Bu deyimın temel anlamı, “tuz almaya gitmek” şeklindedir ve *tuska-bar-/cür-* deyimleriyle de ilişkilidir. Altay inanışlarına göre dünya; kötü ruhların yaşadığı “yeraltı”, insanların yaşadığı “yeryüzü” ve Tanrıların hüküm sürdüğü “gökyüzü”nden meydana gelmektedir. Buralarda yaşayanlar kesinlikle aynı ortamda yaşayamaz ve birbirlerinin yiyeceklerini yiyemezler. Tuz, yer altı dünyasına aittir ve diğerleri için bir zehirdir. O sebeple öldürücüdür. Bu özelliğinden dolayı tuzun zor elde edildiği dönemlerde tuz ocaklarında çalışması için yaşını başını almış, çoluk çocuk sahibi insanlar gönderilirdi (Tyuhteneva, 2004). Başka bir deyişle, tuz için gidenler, bu dünyaya ait birtakım özellikleri ve güzellikleri yaşamış olduğu kabul edilen ve diğer insanlara göre ölüme yani “bilinen sona” hazır (!) insanlardır. Bu sebeple *tustay ber-* fiili, Altaylılarda, “yaşı ilerledikten sonra ölmek” anlamını kazanmıştır.

2.6. Ölüm, sonsuzluğa, ebediyete kavuşmaktır.

2.6.1. Ürgülcik cajına cür- <ürgülcik çaş-ı-n-a cür- //

Ürgülcikke cür- <ürgülcik-ke cür-

Ürgülcik “sonsuzluk” *cajına* (çaş: hayat, ömür) *cür-* “gitmek” kelimelerini verdiğimiz deyimlerin temel anlamı sırasıyla “sonsuzluk hayatına yürümek” ve “sonsuzluğa yürümek” şeklindedir. Bu deyim “ölmek” fiiliyle ilişkisi “öbür dünya”nın farklı bir adlandırılışı olan *ürgülcik* kelimesinden ve öbür dünyada da hayatın devam ettiğine olan inançtan kaynaklanmaktadır. Benzer yönlerden ilişkilendirilen deyimler “sonsuzluğa gitmek, ebediyete kavuşmak” şeklinde Türkiye Türkçesinde de vardır ve tam olarak Altaycadaki bu deyimleri karşılamaktadır.

3. Sonuç

Söz varlığı, dil-toplum, dil-kültür, dil-tarih gibi ilişkiler sürecinin incelenmesinde oldukça önemli bir kaynaktır. Bir dile ait belli bir kavram etrafında dizilen sözleri incelemek, bu dili konuşanların birtakım duygu ve düşüncelerini aktarmada, onları adlandırmada takındıkları tutumu, ilgi kurma becerisini, ilgi yönünü, yolunu göstermesi ve dilin işlenme durumunu ortaya koymasından bakımından oldukça önemlidir.

Türk dilinin bir kolu olan Altaycada şimdiye kadar sıralanan ve açıklanmaya çalışılan söz ve söz kalıpları, ölüm kelimesinin kavramsal alanını oluşturmaktadır. Bu inceleme, belirtilen kavram alanında yer alan sözler arasındaki ilişkileri ana hatlarıyla ortaya koymaktadır.

Bahsedilen ilişkiler ağında bu çalışmayla, Altay Türklerinin iki dünya arasında kurdukları bağı, bu bağ vasıtasıyla “insanı, Tanrıyı ve dünyayı” algılayışlarındaki ifade gücünün derinliği, kavram alanındaki çeşitliliği gösterilmiş ve nihayet Altaylıların, -düşüncenin ürünleri olarak tanımlayabileceğimiz sözlerden hareketle- ölüm ile ilgili dünya görüşleri hakkında ipuçları ortaya konmuştur.

Kısaltmalar ve Örneklerin Alındığı Eserler

- (AA) UKAÇİNA, K.E-YAMAYEVA, E. E, (1993), *Altay Alkıştar*, Gorno-Altaysk.
(AC) MUYTUYEVA Valentina A., ÇOÇKİNA Maya P., (1996), *Altay Can* (Bileniñ Biçigi), Gorno-Altaysk.
(AKK) YAMAYEVA E. E- ŞİNCİN, İ.B. (1994), *Altay Kep-Kuuçındar*, Gorno-Altaysk.
(CK) KAIŃCİN, Cıbaş (1994), Kargan Tit “*Cıldıstar Koogı*”, Tuulu Altay.
(Ç) _____ (1994), Kargan Tit “*Çeden*”, Tuulu Altay.
(İEİ) ŞİNCİN, Tanıspay, (1986), *İris Ekelgen İjemci* (Povestter le Kuuçındar), Tuulu Altay
(SG) TIBIKOVA, A.T. (1966), *Slojnie Glagoli v Altayskom Yazıke*, Gorno-Altaysk.

- (TK) SURAZAKOV, Sazon (1985), *Altayım Kereginde Sös, Tul Kelin, Tuulu-Altay*.
- (TS) Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V, TDK, 1971, Ankara.
- (RAS) BASKAKOV, N. A (red.) (1964), *Russko- Altayskiy Slovar, GANİİİYL Moskva, 875s.*

Kaynakça

- AKARSU Bedia, (1984), *Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AKSAN Doğan, (1987), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara: AÜDTCF Yay.
- ALTAYCA-TÜRKÇE SÖZLÜK, (1999), (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı), Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOV, N. A. (1970), "The Soul İn The Ancient Beliefs Of The Altaic Turks" (*Meanings and Etymology of the Terms*), Moscow.
- CONDON, John C. (1998), *Kelimelerin Büyüklü Dünyası, Anlambilim ve İletişim*, (Çev: Murat Çiftkaya) İstanbul: İnsan Yay.
- DEVELLİOĞLU Ferit, (1988), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Feryal Yay.
- D'YAKONOVA V. P. (2001), *Altaytsı, Gorno-Altaysk*.
- ERCİLASUN Ahmet B. (2002), "Türkçede Öl- Fiili Üzerine", *Kafalı Armağanı*, Ankara, s. 47-50.
- GÜNER DİLEK, Figen (2005), *Altay Türkçesi Ağzları*, Gazi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KOCASAVAŞ Yıldız (1998), "Türkçenin Tarihî Dönemlerinde Ölüm Kavramının İfadesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 29, İstanbul.
- MUYTUYEVA Valentina A. ÇOÇKİNA Maya P. (1996), *Altay Can (Bileniñ Biçiği)*, Gorno-Altaysk.
- ROUX Jean-Paul, (1999), *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabcacı Yay.
- TIDIKOVA Nadya, (2004), "Tuz ve Türevlerinin Altaycadaki Anlamları", *Tuz Kitabı* (Edit: Emine Gürsoy NASKALİ-Mesut ŞEN), İstanbul: Kitabevi Yay.
- Türkçe Sözlük* (1988), Türk Dil Kurumu, 2.C, Ankara.
- TYUHTENEVA Svetlana, (2004) "Altay Halkının Dünya Görüşünde Tuz" *Tuz Kitabı* (Edit: Emine Gürsoy NASKALİ-Mesut ŞEN), İstanbul: Kitabevi Yay.
- XERTEK, Ya. Ş. (1975), *Tuvinsko-Russkiy Frazeologičeskiy Slovar*, Kızıl.
- YAMAYEVA, E.E.- TABAYEV, D. İ vd. (1996), *Çayzañnıñ Cargı Canı*, Gorno-Altaysk: Ak-Çeçek Yay.

Words and Phrases Expressing The Concept of Death in Altai Turkish

Dr. Figen GÜNER DİLEK*

Abstract: Altai Turks have a special place in Turkish culture due to their beliefs as well as the geography they occupy. Today, it is possible to observe that Altai Turks carry traces of Mongol and Russian culture, religion and life style. Although Christianity has been Altai's official religion for many years, Shamanism has even a more significant place in their beliefs. This influence can also be observed in the vocabulary of Altai language. Undoubtedly, 'death' is a concept directly related to religious beliefs. This article, therefore, discusses how Altai Turks perceive death and related concepts and how they reflect this in their language.

Key Words: the concept of 'death', Altai, Shamanism, vocabulary

* Gazi University, Faculty of Science and Letters / ANKARA
figend@gazi.edu.tr

Слова и словосочетания, означающие понятие смерти в алтайском языке

Др. Фиген Дилек Гюнер*

Резюме: Алтайцы (Алтайские тюрки) имеют особое место в тюркской культуре своим поверьем и местом проживания. Сегодня можно увидеть у алтайцев следы культуры, языка, религии и стиля жизни монголов и русских. Несмотря на то, что христианство многие годы рассматривалось как официальная религия у алтайцев, шаманизм является более значимым в их мире поверья. Это обстоятельство проявляет себя и в лексике алтайского языка. Несомненно то, что понятие «смерть» взаимосвязано с системой поверья. Исходя из этого в этой статье будут рассматриваться понятия и восприятия алтайцев смерти, слова и фразеологизмы, используемые для передачи этих понятий.

Ключевые Слова: понятие смерти, алтайцы, шаманизм, лексикология.

* Университет Гази, факультет гуманитарных и естественных наук / АНКАРА
figend@gazi.edu.tr